

Юрій Коренюк Yuri Koreniuk

Кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри графіки,
Видавничо-поліграфічний інститут, Національний
технічний університет України «Київський
політехнічний інститут імені І. Сікорського»

Ph.D. in Art Studies, Assistant Professor, Department
of Graphics, Publishing and Printing Institute of National
Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv
Polytechnic Institute"

e-mail: yu.korenyuk@gmail.com | orcid.org/0000-0002-7766-6842

Софія Київська: нарис історії досліджень

Kyiv's Saint Sophia Cathedral: An Outline of the Research History

Анотація. Розглянуто історію досліджень Софії Київської від перших обмірів її будівлі, виконаних на початку XIX століття, до наших днів. Перераховуються проблеми, які на кожному етапі досліджень знаходили позитивні вирішення, та ті, які лишилися невирішеними або викликали дискусії. Виконано порівняння пропонуваніх в різний час реконструкції Софії, які відображають уявлення про первинний вигляд храму на різних етапах його дослідження. Проаналізовано результати досліджень Софійського собору останнього часу, які змінили традиційні уявлення про послідовність виконання його мозаїчної та фрескової декорації, а також виявили частини будівлі, про які раніше не було відомо.

Ключові слова: Софія Київська, собор, підмурки, перекриття, мурування, мозаїки, фрески.

Постановка проблеми. Археологічні розкопки Софії Київської останніх років (керівник Т. Бобровський) виявили невідомі раніше частини будівлі собору, які дають підстави по-новому поглянути на деякі гіпотези стосовно художнього опорядження Софії, висловлені ще в минулому столітті. Для підтвердження цих гіпотез необхідні детальні зондажні дослідження стін та склепінь собору. Аналогічних досліджень потребують і нез'ясовані питання, пов'язані з первинною архітектурою Софії Київської.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика більшості публікацій, присвячених Софії, щонайменше двох останніх десятиліть так чи інакше стосується її датування. Ця тема захопили не лише прихильників гіпотези «ультрараннього» датування Софії Київської (1011 рік), запропонованої Н. Нікітенко [30, с. 54, 55], а й тих, хто дотримується літописних дат закладення собору (1017/1037 роки). На тлі досить довгої дискусії між обома сторонами проблеми дослідження матеріального-предметної структури собору відішли на задній план. Показовими можуть бути матеріали Круглого столу, присвяченого обговоренню проблем датування Софії Київської, проведеного напередодні офіційного святкування її тисячолітнього ювілею. У процесі обговорення фігурували результати технологічного дослідження мурувальних та тинькових розчинів Софії [28, с. 51–56], але ці результати були майже сорокарічної давності, бо останнє на той час вивчення розчинів собору

проводилися в першій половині 1970-х. Це були локальні дослідження [32, с. 196–199, табл. 1, 2; 34, с. 184–190], тим не менш, їхні висновки на той час стали принципово важливими, оскільки вони спростовували поширену в середині минулого століття точку зору, яка вважала зовнішні галереї Софії і обидві вежі, що ведуть на хори, прибудовами, які виникали на рубежі XI — XII століть [8, с. 152–175] або й пізніше [13, с. 76, 77]. Результати архітектурних досліджень собору кінця 1970-х дозволили остаточно відмовитися від таких поглядів [4; 5, с. 24–25]. Матеріали тогочасних досліджень Софії Київської в середині 1980-х років проаналізував О. Комеч, який констатував хибність концепції її довгого будівництва, водночас підкреслив, що деякі питання будівельної історії собору та реконструкції його первинного вигляду потребують подальших досліджень [9, с. 200–208]. Однак натурне вивчення Софії Київської тривалий час не проводилося. Лише в 2013–2014 роках, під час консерваційних робіт у підкупольному просторі Софії, були отримані факти, які змінили традиційні погляди на послідовність виконання її мозаїчної декорації та фресок, принаймні тих, які розташовані у підкупольному просторі [10]. 2021 року біля східного торця північної зовнішньої галереї Софії археологічними розкопками були виявлені підмурки вівтарної апсиди, близької за площею апсиді головного вівтаря собору [6]. Це відкриття дало підстави для деяких нових припущень стосовно послідовності виконання мозаїчної та фрескової декорації головного вівтаря собору.

Мета статті: розгляд основних етапів досліджень Софії Київської від початку XIX століття до наших днів, з визначенням проблем, які лишаються на сьогодні невирішеними; пропозиції щодо подальшого вивчення пам'ятки у контексті результатів останніх досліджень і новітніх відкриттів.

Виклад основного матеріалу. Перший обмір Софії Київської виконав 1810 року художник Д. Іванов, який склав кілька планів собору і замалював його фасади з добудовами XVIII століття (іл. 2). На основі цих матеріалів Ф. Солнцев у 1840 році запропонував графічну реконструкцію первинного вигляду Софії. На ній він зобразив центральну п'ятинавову частину собору разом з внутрішніми галереями, які представив одноповерховими (іл. 3, 4). Зовнішні галереї і другі поверхи внутрішніх галерей на його реконструкції відсутні, як і обидві сходові вежі, що ведуть на хори, оскільки усі ці частини будівлі Ф. Солнцев вважав пізнішими добудовами [8, с. 118–124; 13, рис. 25]. Автори, які описували Софію Київську у другій половині і в кінці XIX століття, фіксували місця, де було видно первинні мурування, однак меж між давніми частинами і добудовами XVIII сторіччя вони не визначали [19, с. 267, 268; 20, с. 149, 150; 21, с. 67–68; 22, с. 8]. Деякі з тогочасних дослідників до початкового етапу будівництва собору відносили лише ядро з п'ятьма навами, а обидва ряди галерей разом з двома сходовими вежами вважали пізнішими доповненнями [1, с. 7; 33, с. 114]. Однак часу появи галерей і веж вони не визначали.

На початку XX століття дослідженням мурувань галерей Софії займався М. Окуньєв, який першим звернув увагу на існування в зовнішніх галереях аркбутанів, що підпирають стіни внутрішніх галерей. Однак від висновків стосовно послідовності будівництва зовнішніх частин собору він утримався [31, с. 118–137]. У 1920-х дослідження конструкцій собору продовжив архітектор І. Моргілевський, який з'ясував, що мурування аркбутанів з муруванням внутрішніх галерей ніде не перев'язане. На цій підставі він відніс до першого етапу будівництва п'ятинавову частину собору і внутрішні галереї, які будувалися відразу двоповерховими, як вважав у той час І. Моргілевський. До другого етапу він відніс добудову одноповерхових зовнішніх галерей з аркбутанами та обидві сходові вежі [29, с. 101–105, рис. 15]. Звертаючи увагу на те, що будівельні матеріали першого і другого етапу майже однакові, І. Моргілевський зробив висновок, що тривалі перерви між будівельними періодами не було [29, с. 114]. Але йому майже відразу з цього приводу заперечив М. Брунов, який звернув увагу на те, що мурування збережених залишків стіни другого поверху південної внутрішньої галереї відрізняється від мурування стін п'ятинавового ядра. Плінфа, з якої складено фрагмент стіни другого поверху південної галереї покладена з «утопленим рядом», як і в усіх останніх частинах собору, але на відміну

від них, де ряди плінфи чергуються з рядами каменю (техніка «opus mixtum»), другий поверх південної галереї каменю не містить. У Києві в техніці «утопленого ряду» з мінімальним застосуванням каменю змурано лише церкву Спаса на Берестові, яку традиційно датують періодом київського князювання Володимира Мономаха (1113–1125). Ця аналогія стала підставою для датування других поверхів внутрішніх галерей Софії початком XII століття [8, с. 156]. З урахуванням такої поправки І. Моргілевський спільно з американським істориком архітектури К. Конантом представив нову періодизацію будівництва Софії. До першого етапу увійшло п'ятинанове ядро з одним рядом одноповерхових галерей (іл. 5), а до другого етапу надбудова одноповерхових галерей другими поверхами і добудова другого ряду одноповерхових зовнішніх галерей з двома вежами (іл. 6) [8, рис. 30, 34–36; 13, рис. 31, 32].

У середині 1950-х під час ремонтних робіт Софії Київської архітектори Ю. Асєєв і М. Кресальний продовжили зондувати її будівельні конструкції, які виявили невідомі раніше деталі декорації зовнішніх стін, зокрема аркаду на барабані центрального купола. Були внесені також корективи у послідовність будівельних етапів собору. Зокрема з'ясувалося, що масив мурування північної вежі перекриває один з аркбутанів, тобто ця вежа з'явилася не одночасно із зовнішніми галереями, а була вбудована у західну зовнішню галерею дещо пізніше. Окрім того, в стінах, побудованих над зовнішніми галереями других поверхів (з'явилися у XVIII столітті) були виявлені залишки надбудов домонгольського періоду. З урахуванням нових даних, автори цих досліджень сформулювали концепцію поетапного будівництва Софії в остаточному варіанті. Період перший — побудова п'ятинавові частини разом з внутрішніми одноповерховими галереями. Період другий — надбудова внутрішніх галерей другими поверхами, підсилення їхнього першого поверху аркбутанами та рядом одноповерхових зовнішніх галерей з одночасним зведенням південної сходової вежі (рубіж XI–XII століть). Період третій — вбудовування у західну зовнішню галерею північної сходової вежі (перша половина XII сторіччя). Період четвертий — надбудова над одноповерховими зовнішніми галереями окремих приміщень (межа XII–XIII століть) [12, с. 28, 29; 13, с. 76, 77, 87]. Вони ж запропонували нові варіанти реконструкції первинного вигляду Софії після завершення першого періоду будівництва (іл. 7) та після третього періоду (після побудови північної вежі) (іл. 8). Таку послідовність будівництва собору детально описав археолог М. Каргер, щоправда, він трохи звузив хронологічні межі етапів, зовнішні галереї з південною вежею він датував кінцем XI ст., а появу північної вежі початком XII століття [8, с. 152–175]. Посилаючись на такі висновки архітекторів та археологів, тогочасні мистецтвознавці почали датувати фрескові розписи зовнішніх галерей та обох сходових

Іл. 1. Софія Київська, східний фасад. Сучасний стан.

веж Софії початком XII століття, зокрема В. Лазарев найбільш вірогідним періодом появи фресок у зовнішніх частинах собору вважав київський період князювання Володимира Мономаха (1113–1125) [15, с. 74; 16, с. 22; 17, с. 79].

Однак на початку 1970-х з'являються дані, які ставлять під сумнів можливість званої перерви між завершенням внутрішніх галерей і початком будівництва зовнішніх. Мистецтвознавець Г. Логвин, досліджуючи стики ділянок фрескового тиньку в місцях примикання стін обох сходових веж до конструкцій зовнішніх та внутрішніх галерей, з'ясував, що розписували ці частини будівлі одночасно. Крім того, в деяких місцях майстри-фрескісти спочатку працювали у зовнішній галереї, а потім переміщалися у внутрішню. Тож, якщо між побудовою зовнішніх та внутрішніх галерей існувала якась перерва, то вона не була тривалою [25, с. 9–10; 26, с. 154–160]. У цей період міняють старі погляди і розробники концепції тривалого поетапного будівництва Софії Київської. Зокрема Ю. Асеев, не посилаючись на спостереження Г. Логвина, аналізує пірамідальну композицію Софії і доходить висновку, що двоповерхові внутрішні та одноповерхові зовнішні галереї, які формують таку композицію, входили до «первинного архітектурного задуму». Відповідно, зовнішні галереї будували або одночасно з внутрішніми, або з незначним часовим проміжком [2, с. 62; 3, с. 13]. М. Кресальний також відніс побудову зовнішніх галерей до періоду життя

засновника собору, князя Ярослава Мудрого [14, с. 68–70], який помер у 1054 році. Важливим підтвердженням таких висновків стала публікація 1975 року І. Тоцькою і Ю. Стріленко результатів петрографічних аналізів проб мурувальних розчинів та розчинів фрескового тиньку, відібраних в усіх частинах Софії. Ці дослідження виявили окремі доповнення і вставки, але склад наповнювачів основного фрескового тиньку у п'ятинавовому ядрі, внутрішніх і зовнішніх галереях та у вежах був однаковим [32, с. 196–199, табл. 1, 2; 34, с. 184–190]. Це дало підставу для висновку про те, що фрески усіх частин собору могли бути роботою однієї дружини майстрів або кількох дружин, які працювали без істотних часових інтервалів.

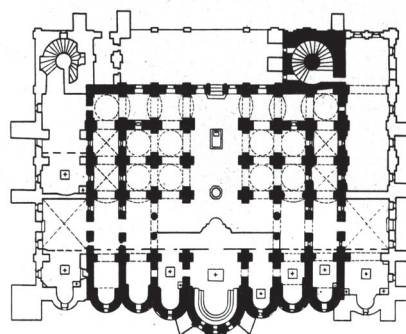
Дослідження конструкцій Софії на другому поверсі південної внутрішньої галереї у 1978 році продовжили Ю. Асеев, І. Тоцька і Г. Штендер. В результаті зондування збереженого фрагменту східної торцевої стіни цієї галереї з'ясувалося, що нижня частина цього фрагменту примикає до зведеної раніше лопатки центральної п'ятинавової частини храму без перев'язування, але на висоті 3,11 м від підлоги мурування лопатки та стіни галереї утворює суцільний моноліт. Це з очевидністю засвідчило одночасність їхнього зведення, попри те, що стіна галереї не містить каменю, присутнього у стіні центральної частини [4; 5, с. 20]. Підтвердженням такого висновку стало спостереження над залишками арок склепінь перекриття другого поверху цієї галереї

(вони були зрубані, очевидно, в процесі надбудови зовнішніх галерей другими поверхами і зведення над ними нових куполів у XVIII столітті). Спостереження показали, що східний компартимент південної внутрішньої галереї був підвищеним, оскільки тут, очевидно, розташовувався мітаторій, де князі перевдягалися перед тим, як слухати службу. Внаслідок підвищення цієї частини галереї, її склепіння перекривало барабан південно-східного малого купола, який з боку галереї не має вікон. Це свідчить про те, що при зведенні цього купола існування другого поверху галереї з підвищеним перекриттям було заплановане [4; 5, с. 24–25]. Другий поверх північної внутрішньої галереї досліджено не було, але симетричний купол північної сторони також не має куполів з боку галереї.

У середині 1980-х висновок про те, що будівництво Софії Київської було процесом, який не мав істотних перерв у часі, став загальноновизнаним. Аналізуючи результати тогочасних натурних досліджень будівлі собору, О. Комеч додав до існуючих аргументів кілька власних спостережень. Він звернув увагу на відсутність вікон у стінах західних приміщень хорів, що свідчить на користь одночасної побудови центрального ядра та других поверхів галерей. Якби другі поверхи внутрішніх галерей початково не планувалися, то західні приміщення хорів освітлювались би не лише вікнами у барабанах куполів, а й вікнами у стінах, які відсутні. Іншим аргументом є шиферні карнизи, які відмежовують лопатки від розташованих вище арок у просторах других поверхів внутрішніх галерей, які характерні для інтер'єрів, а між фасадними лопатками і півколами закомар вони трапляються дуже рідко. Окрім того, арки дверних проходів, які з'єднують хори з другим поверхом галерей, не мають профільованого ступінчатого облямування, притаманного аркам усіх фасадних дверей та вікон [9, с. 203–204]. Водночас дослідник навів кілька таких фактів, які можуть бути контраргументами. Зокрема він вказує на відсутність дерев'яних брусів, які були антисейсмічними каркасом будівлі і розташовувалися під п'ятами арок над карнизними плитами лопаток і стін. У нижньому поверсі собору такі бруси були вставлені в п'яти усіх арок, які зв'язують п'ятинакове ядро і стовпи внутрішніх галерей. Ці бруси були обрубані в XIX столітті, але від них збереглися гнізда. Проте на другому поверсі внутрішніх галерей такі гнізда відсутні. Окрім того, складні профілі лопаток, виявлені на південній стіні центрального ядра (повністю збереглася лише одна така лопатка, останні лопатки стесані, але їхня профільована конфігурація визначається за збереженими нижніми частинами) для інтер'єрів не типові, у той час як на фасадах такі лопатки трапляються [9, с. 204–205].

Наступний комплекс проблем, пов'язаний зі склепіннями, якими перекривалися другі поверхи внутрішніх галерей, які були повністю зрубані у XVIII столітті. На реконструкції зовнішнього вигляду Софійського собору, виконаній в середині 1950-х років Ю. Асеєвим,

М. Кресальним і В. Волковим, яка довгий час вважалася хрестоматійною, усі компартименти других поверхів внутрішніх галерей перекриті циліндричними склепіннями, орієнтованими поперек довжини галерей (іл. 8). Але дослідженнями, проведеними у 1978 році Ю. Асеєвим І. Тоцькою і Г. Шендером, було з'ясовано, що для невисоких західних компартиментів другого поверху таке вирішення не може відповідати дійсності. При такій конструкції внутрішні поперечні арки, що мали підтримувати п'яти поперечних циліндрів, були б надто низькими. Тому автори дослідження 1978 року запропонували нову реконструкцію, в якій ці компартименти перекривалися хрещатими склепіннями, які збільшували висоту внутрішнього проходу за рахунок розпалубок, розташованих по довжині галереї [5, с. 16, 22 25, 27]. Графічні реконструкції варіанту перекриття другого поверху галерей хрещатими склепіннями виконані Г. Шендером (іл. 9). При такому вирішенні перекриттів, фасади другого поверху внутрішніх галерей зберегли завершення півколами закомар (іл. 10), як і на усіх попередніх реконструкціях. Принципово відмінний варіант перекриттів галерей запропонував Г. Логвин, який обстоював думку про те, що верхні поверхи внутрішніх галереї були перекриті такими ж купольними склепіннями на вітрильниках, якими перекриті і нижні поверхи, а також усі приміщення

Іл. 2. Східний фасад і план першого поверху Софії Київської, креслення Д. Іванова, 1810 (за публікацією М. Кресального [14, рис. 21])

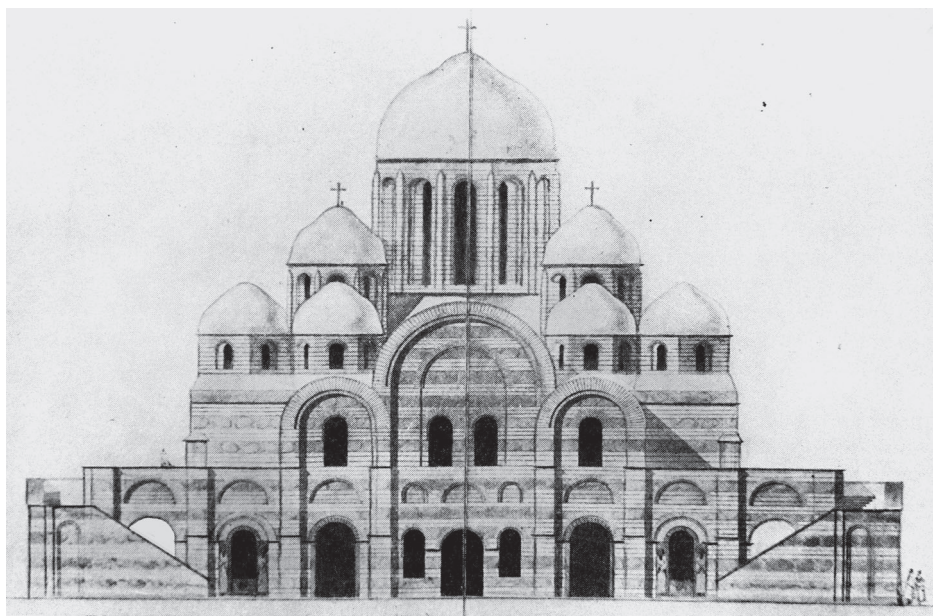

Іл. 3. Первинний вигляд східного фасаду Софії Київської, реконструкція Ф. Солнцева, 1840-ві (за публікацією М. Каргера [8, рис. 28, 1])

під хорами [27]. Г. Логвин розробив свій варіант графічної реконструкції, з купольними покриттями других поверхів галерей, що у порівнянні з усіма попередніми варіантами реконструкцій помітно змінило зовнішній вигляд собору (іл. 11). Аналізуючи обидва варіанти реконструкції, О. Комеч відзначив, що теоретично кожен з них можливий, але варіант з купольними склепіннями вірогідніший, бо хрещаті склепіння у Києві XI століття не відомі [9, с. 207]. Ми не будемо пропонувати свої думки з цього приводу, а звернемо увагу на низку невирішених питань, пов'язаних з реконструкцією перекриттів над найбільшими компартиментами, других поверхів внутрішніх галерей, які мали примикати до торцевих стін ramen трансепта та до західної торцевої стіни центральної нави.

Це три найбільші за площею компартименти других поверхів внутрішніх галерей, ширина яких дорівнює

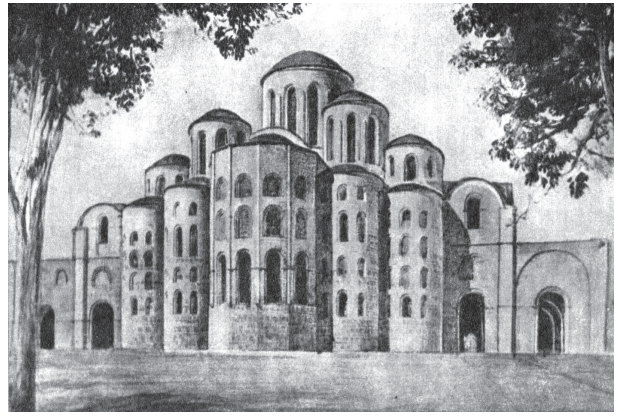
ширині ramen трансепта та ширині центральної нави. На усіх існуючих реконструкціях, у тому числі і на реконструкції Г. Логвина вони перекриті циліндричними склепіннями, аналогічними по формі та ширині тим склепінням, якими перекриті рамена трансепта та західна частина центральної нави, лиш трохи нижче розташованими. Сумнівів у тому, що така форма перекриттів цих компартиментів відповідає дійсності, довгий час не виникало ні у кого. Але проблема полягає у тому, що досі не з'ясовано, яким чином ці склепіння сполучалися із зовнішніми торцями трансепта та нави. Західний компартимент центральної нави з його торцевою стіною було зруйновано у XVII століття, а торці ramen трансепта збереглися добре. Щоправда їхні верхні частини до половини висоти закомар обшиті бляхою сучасного покриття даху, але нижні частини в просторі горища доступні для вивчення. Ці частини свого часу обстежив

Іл. 4. Первинний вигляд західного фасаду Софії Київської, реконструкція Ф. Солнцева, 1840-ві (за публікацією М. Каргера [8, рис. 28, 2])

Іл. 5. Первинний вигляд східного фасаду Софії Київської після завершення першого етапу будівництва, реконструкція І. Моргілевського і К. Конанта, 1940-ві (за публікацією М. Каргера [8, рис. 34, 1])

Іл. 6. Первинний вигляд східного фасаду Софії Київської після завершення другого етапу будівництва, реконструкція К. Конанта, 1940-ві (за публікацією М. Кресального [14, рис. 31])

архітектор В. Отченашко, який ні з північного боку, ні з південного не виявив жодних ознак перев'язування або слідів примикання мурованого перекриття других поверхів внутрішніх галерей. Відповідно до цього факту, єдиним варіантом може бути припущення про те, що компартименти внутрішніх галерей, які примикали до торців трансепта, не мали перекриття. Тобто в цих частинах внутрішні галереї не були надбудовані другими поверхами, що суперечить усім реконструкціям первинного вигляду Софії, які існують сьогодні.

Не вирішену остаточно проблему перекриття зовнішніх галерей на цьому можна було б полишити. Але на північному торці трансепта зберігся досить великий (до 2 м²) фрагмент тинькування. Згадуючи про цей фрагмент, О. Комеч робив припущення, що це міг бути залишок тиньку інтер'єрного фрескового розпису. Однак на фрагменті відсутні сліди фарбового шару, тому О. Комеч не виключав варіанту, що це міг бути залишок фасадного тинькування [9, с. 205]. Якщо це так, то впливає очевидний висновок про те, що внутрішня галерея у цьому місці не мала перекриття. Близько

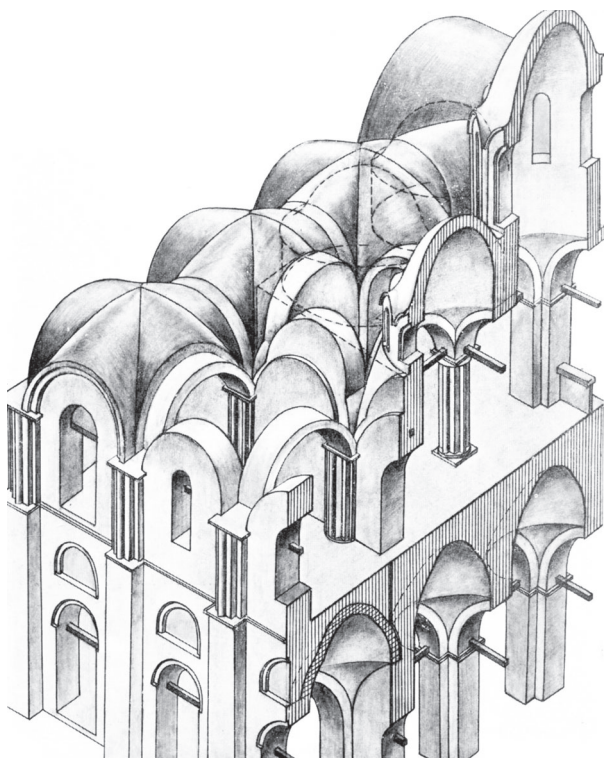
двох десятиліть тому північному торцю трансепта Софії була присвячена стаття І. Дорوفієнко та В. Отченашка. Її автори з певністю кваліфікують фрагмент тинькування на ньому як залишок фасадного тинькування [7, с. 18]. За даними статті, наповнювачем розчину цього тиньку є цем'янка тонкого помолу, що складає 25–30 % від маси вапняного в'язучого, а також луб'яні волокна та скалки [7, с. 17]. Дрібнодисперсна цем'янка є типовим мінеральним наповнювачем для обмазок фасадних стін, але рослинні компоненти в них не використовуються, а для тиньку внутрішніх фресок вони маже обов'язкові. Не з'ясованим лишається і датування цього тиньку, оскільки луб'яні волокна, про які пишуть автори статті, характерні для фрескового тиньку XII століття, а у фресках XI століття абсолютно переважають січені стебла соломи. У зв'язку із цим підкреслимо, що на відміну від другого поверху південної внутрішньої галереї Софії, дослідженого майже півстоліття тому, другий поверх її північної внутрішньої галереї жодного разу детально не досліджували, і залишків її перекриттів досі ніхто не бачив. Тож перше, що має бути зроблене

Іл. 7. Первинний вигляд Софії Київської після завершення першого етапу будівництва, реконструкція Ю. Асеева і М. Кресального, 1950-ті

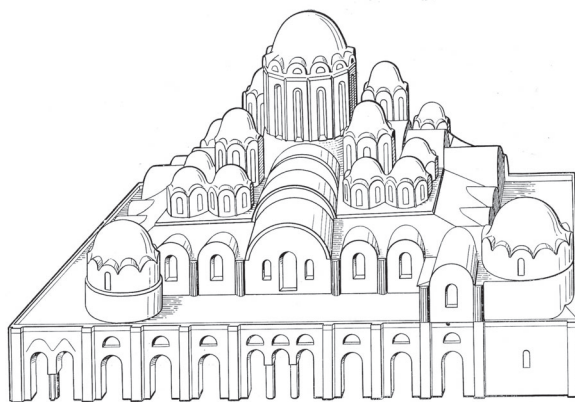
Іл. 8. Первинний вигляд Софії Київської після завершення другого етапу будівництва, реконструкція Ю. Асеева, М. Кресального і В. Волкова, 1950-ті

Іл. 9. Реконструкція перекриття другого поверху внутрішніх галерей Софії Київської, варіант хрещатих склепінь Ю. Асеева, І. Тоцької і Г. Штендера (за публікацією авторів [4, рис. 18])

при подальшому вивченні перекриттів другого поверху внутрішніх галерей це зондування їхніх залишків на північній стороні.

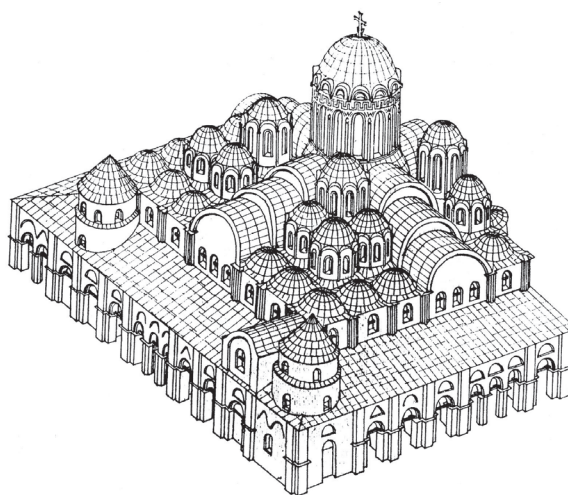
Звернімося до досліджень недавнього минулого, які дали цікаві результати. У 2013–2014 роках у процесі профілактичної консервації мозаїк, розташованих у підкупольному просторі Софії, на північно-західному підкупольному стовпі було видалено старе реставраційне тонування. Під ним були виявлені фрагменти фрески, яка у верхніх частинах перекривається мозаїчними орнаментальними фризами (іл. 12). Таким чином з'ясувалося, що мозаїчна декорація північно-західного стовпа не була на ньому первинною, а замінила фреску, якою цей стовп було розписано до того, як на ньому з'явилася мозаїка. Проведені зондажні дослідження в інших частинах підкупольного простору виявили ще кілька ділянок, де мозаїка перекриває не до кінця зрубаний первинний фресковий розпис [10, с. 91–103]. Це відкриття спростувало традиційну точку зору, за якою робота над фресками у Софії Київській розпочалася після того, як були завершені усі її мозаїки [15, с. 26, 38, прим. 4, 125; 16, с. 65]. Стало очевидно, що принаймні якась частина мозаїчної декорації підкупольного простору з'явилася після того, як в соборі вже існували фрески. Це підтвердило думку дослідниці софійських мозаїк В. Левицької, яка в 1960-х роках писала, що мозаїки підкупольного кільця були останнім етапом роботи над мозаїчним ансамблем Софії. Таку думку вона аргументувала колористичними відмінностями мозаїк підкупольного кільця порівняно

Іл. 10. Вигляд Софії Київської з хрещатими склепіннями другого поверху внутрішніх галерей, реконструкція Ю. Асеева, І. Тоцької і Г. Штендера (за публікацією авторів [4, рис. 22])

з останнім мозаїчним ансамблем, а також нижчою якістю смальтового матеріалу, який використовувався у цій частині [23, с. 78, 182–183]. На нинішній стадії досліджень цей висновок В. Левицької доповнюється новими даними, які свідчать, що мозаїки підкупольного кільця були не лише останнім етапом виконання мозаїчного ансамблю, але етапом часткового оновлення вже існуючої декорації софійського інтер'єра із заміною деяких раніше виконаних фресок мозаїками. Консерваційні роботи 2013–2014 років не охопили вівтаря Софії, але з рихтовань, встановлених у підкупольному просторі, були оглянуті фрагменти мозаїк, які збереглися на північній стіні вівтарної віми. За якістю набору деякі з цих фрагментів подібні до ділянок мозаїк західної пари підкупольних стовпів. Тому не виключено, що ці фрагменти є залишками мозаїк, які замінили первинні фрескові розписи, якими могла бути розписана вівтарна частина до появи в ній мозаїчної декорації.

На сьогодні це лише гіпотеза, однак зовсім недавно з'явилися факти, які до певної міри можуть розглядатися

Іл. 11. Вигляд Софії Київської з купольними склепіннями другого поверху внутрішніх галерей, реконструкція Г. Логвина (за публікацією автора [26, рис. 33])

як дотичне її підтвердження. У 2021 році перед східним торцем північної зовнішньої галереї Софії археологи Т. Бобровський і В. Козюба розкопали залишки великої апсиди, площа якої співмірна площі апсиди головного софійського вівтаря (іл. 13). Розміри збережених нижніх рядів плінфи стіни апсиди збігаються з розмірами плінфи XI століття інших частин Софійського собору, що вказує на одночасну побудову цієї апсиди і галереї [6, с. 94–98]. Тож у східній частині північної зовнішньої галереї існувала не погребальна каплиця, як вважалося раніше, а церква з великим вівтарем. По периметру півкола цієї апсиди збереглася основа лави синтрону, який мав ширину до 0,97 м, приблизно таку ж, як дворівневий синтрон в апсиді головного вівтаря. Це свідчить про те, у вівтарі цієї церкви проводилися урочисті архієрейські служби. Але цікавим фактом є те, що синтрон цієї апсиди будувався не одночасно з нею, а через певний проміжок часу. Це засвідчує шар тинькового розчину із залишками фресок у проміжку між муруванням синтрону і стіною апсиди [6, с. 99]. Тобто початково у боковій церкві архієрейські служби проводити не планували. Однак через деякий час, коли церква у галереї і її апсида були розписані фресками, виникла необхідність пристосувати її для архієрейського богослужіння. Така необхідність могла бути викликана тимчасовим припиненням служби у головному вівтарі собору, що найбільш вірогідно могло пов'язуватися з його ремонтом. Припускаємо, що це могло бути доповнення вівтаря новими мозаїками, які потребували встановлення риштовань. Але підтвердити чи спростувати таке припущення можуть лише натурні дослідження вівтарних стін із зондуванням місць стикування мозаїк і фресок. Однак таких зондувань ніхто поки що не проводив, останній раз стіни вівтаря Софії досліджувалися при консервації вівтарних мозаїк у 1953 році [11, с. 231, 232]. Після завершення цієї консервації уся площа його стін і склепіннь, на якій не збереглися мозаїки чи фрески XI століття, була майже суцільно вкрита нейтральним тоном (іл. 14).

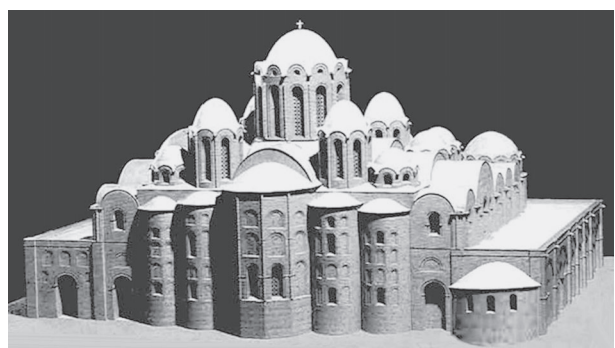
Тут варто пригадати, що у 1983 році реставратор П. Редько проводив зондування схилів вівтарної арки з метою виявлення фрагментів мозаїки (мозаїки схилів цієї арки повністю втрачені, нині на них олійні розписи XIX століття). Залишків мозаїчного набору він не виявив, але збережені шари мозаїчного тиньку з відбитками набору були знайдені. Однак досліджень виявленого мозаїчного тиньку у той час не проводили, та й самі зонди незабаром зашпакували. Однак вівтарна арка є винятково цікавим місцем, оскільки на її східній щоглі існує добре збережений фресковий орнамент, який розділяв мозаїки, що колись розташовувалися на схилах вівтарної арки та у склепінні вівтарної віми. Якщо провести зондування схилів вівтарної арки і відкрити залишки збереженого на ній мозаїчного тиньку, можуть бути виявлені місця його стикування з фрескою, а отже буде з'ясована послідовність виконання обох видів декорації.

Іл. 12. Північно-західний підкупольний стовп з мозаїками, які переривають залишки раніше виконаної фрески

Аналогічні зондажні дослідження мають бути проведені і на стінах та склепіннях віми, де під шаром нейтрального тону можуть бути рештки мозаїчного та фрескового тиньку.

На завершення згадаємо про гіпотезу, висловлену в 1990-х роках І. Тоцькою, яка звернула увагу на нестандартний характер мурування в нішах зовнішньої стіни центральної апсиди Софії Київської і припустила, що початково це були не ніші, а вікна, які пізніше заклали для того, щоб отримати в апсиді площу, необхідну для розміщення мозаїки із зображенням

Іл. 13. Первинний вигляд Софії Київської, реконструкція Ю. Асеева, М. Кресального і В. Волкова, з доповненням апсиди, розкопаної перед зовнішньою північною галереєю у 2021 році (за публікацією Т. Бобровського і В. Кохюби [6, рис. 11, А, В])

Іл. 14. Склепіння і стіни віми головного вітаря Софії Київської, вкриті нейтральним тоном. Сучасний стан

«Євхаристії» [35]. Думку І. Тоцької розвинув О. Лідов, який висловив гіпотезу, що у первинній програмі вітварної декорації Софії Київської «Євхаристія» була відсутня. Вона є пізнішим доповненням, яке з'явилася в часи митрополита Єфрема (1054/1055–1065), коли сюжет «Євхаристії» набуває актуальності, пов'язаної

з полемікою візантійських богословів та латинян стосовно євхаристичного хліба, що особливо загострилася напередодні розколу Церкви на Східну та на Західну (1054) [24, с. 164, прим. 2]. Сьогодні ми не маємо фактів для підтвердження цієї гіпотези, але у світлі результатів останніх досліджень підкупольного простору Софії пошуки у цьому напрямі видаються перспективним.

Висновки. У цій статті не було порушено багатьох важливих тем, зокрема не згадано проблем, пов'язаних із вітварними огорожами. В лопатках арки головного вітаря збереглися замуrowані гнізда від темплону огорожі. В 2014 році гніздо на північній лопатці було звільнене від пізнього мурування, але результати дослідження цього гнізда не опубліковано. Такі замуrowані гнізда існують в лопатках арок бокових приділів. Зондування жодного з них не проводилося, і ми не знаємо, чи це гнізда від темплонів вітварних огорожі, чи в них, можливо, кріпилися дроти для завіс, якими закривалися бокові вітарі. Особливою темою є пізніші доповнення фрескового ансамблю. Деякі доповнення привернули увагу ще на початку минулого століття, і нині вони в літературі детально описані. Інші доповнення побіжно згадуються і досі лишаються недослідженими, хоча вони цікаві в багатьох аспектах. Перераховувати усі місця, які в Софії Київській потребують детального дослідження, у цій статті немає ні можливості, ні потреби. Підкреслимо лиш те, що вирішення жодних проблем, у тому числі проблеми, пов'язаних з датуванням пам'ятки, не може замінити досліджень її матеріально-предметної структури. Такі дослідження повинні бути пріоритетними і саме їхні результати мають бути основою будь-якого теоретичного висновку.

Література

1. Айналов Д., Редин Е. Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1889. 182 с.
2. Асеев Ю. С. Архитектура Київської Русі. Київ: Будівельник, 1969. 192 с.
3. Асеев Ю. С. Киевская София и древнерусское зодчество // София Киевская. Материалы исследований. Киев: Будівельник, 1973. С. 13–19.
4. Асеев Ю. С., Тоцкая И. Ф., Штендер Г. М. Исследование галерей киевского Софийского собора // Строительство и архитектура. 1980. № 4. С. 25–26.
5. Асеев Ю. С., Тоцкая И. Ф., Штендер Г. М., Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве // Древнерусское искусство: Художественная культура X — первой половины XIII вв. Москва: Наука, 1988. С. 13–27.
6. Бобровський Т., Козюба В. Відкриття залишків раніше невідомої апсиди першої половини XI століття Софійського собору в Києві // Фортеця. Збірник заповідника Тустань. Львів: Простір-М, 2022. С. 89–103.
7. Дорофійенко І., Отченашко В. Нове в дослідженні Софійського собору в Києві // Студії мистецтвознавчі. 2006. Ч. 1 (13). С. 17–19.
8. Каргер М. К. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва; Ленинград: АН СССР, 1961. Т. 2. 661 с.
9. Комеч А. И., Древнерусское зодчество конца X — начала XI в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. Москва: Наука, 1987. 319 с.
10. Коренюк Ю., Гуцуляк Р., Шевченко Н. Нові дані до періодизації художнього опорядження Софії Київської // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. К., 2018. Т. XIV. С. 48–103.
11. Коренюк Ю. О. Маловідомі аспекти реставрації мозаїк і фресок Софії Київської середини минулого століття // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. К., 2019. Т. XV. С. 206–249.
12. Кресальний М., Асеев Ю. Нові дослідження Софійського собору // Архитектура і будівництво. 1955. № 1. С. 28, 29.
13. Кресальний М. Й. Софійський заповідник у Києві. Київ: Держбудвидав, 1960. 428 с.

14. Кресальний М. Й. Новые исследования северо-западной башни Софии Киевской // Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. Москва: Наука, 1972. С. 65–79.
15. Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. Москва: Искусство, 1960. 214 с.
16. Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески. Москва: Искусство, 1973. 112 с.
17. Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. Москва: Наука, 1978. 336 с.
18. Лазарев В. Н. История византийской живописи: в 2 т. Изд. 2. Москва: Искусство, 1986.
19. Лашкарев П. А. Киевская архитектура X — XII века // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. Киев: [б. и.], 1878. Т. I. С. 267, 268.
20. Лашкарев П. А. Церковно-археологические очерки исследования и рефераты. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1898. 241 с.
21. Лебединцев П. Г., О св. Софии Киевской // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. Киев: [б. и.], 1878. Т. I. С. 67, 68.
22. [Лебединцев П.] П.П.А. Описание Киево-Софийского собора. Киев: Тип. Е. Т. Керер, 1882.
23. Левицкая В. И. О некоторых вопросах набора мозаик Софии Киевской // Византийский временник. 1959. Т. 15. С. 170–183.
24. Лидов А. М. Образы Христа в храмовой декорации и византийская христология после схизмы 1054 г. // Древнерусское искусство: Византия и Древняя Русь: К 100-летию Андрея Николаевича Грабара 1896–1999. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999. С. 155–177.
25. Логвин Г. Софія Київська. Київ: Мистецтво, 1971. 251 с.
26. Логвин Г. Н. Новые наблюдения в Софии Киевской // Культура средневековой Руси. Ленинград: Наука, 1974. С. 154–160.
27. Логвин Г. Н. Новые исследования древнерусской архитектуры // Строительство и архитектура. 1978. № 9. С. 31–39.
28. Матеріали круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» (7 квітня 2010 р., м. Київ). Київ: [б. в.], 2010.
29. Моргілевський В. І. Київська Софія в світлі нових спостережень // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. Київ: Держ. в-во України, 1926. С. 81–108.
30. Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. Киев: [б. и.], 1999. С. 54, 55.
31. Окунев Н. А. Крещальня Софийского собора в Киеве // Записки русской и славянской археологии Русского археологического о-ва. Петроград, 1915. Т. X. С. 113–137.
32. Стріленко Ю. М. Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської // Стародавній Київ. Київ: Наук. думка, 1975. С. 195–201.
33. Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства Санкт-Петербург: Тип. Министерства путей сообщения, 1891. Вып. 4. Христианские древности в памятниках Крыма, Кавказа и Киева. 176 с.
34. Тоцька І. Ф. Про час виникнення галерей Софії Київської // Стародавній Київ. Київ: Наук. думка, 1975. С. 182–194.
35. Тоцька И. Ф. Исследование строительного производства Киевской Софии // Проблемы изучения древнерусского зодчества. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1996, С. 28–29.

References

- Aseev, Yu. (1969). *Arkhitektura Kyivskoi Rusi* [Architecture of Kyivan Rus]. Kyiv: Budivelnik [in Russian].
- Aseev, Yu. (1973). Kyivskaya Sofiya i drevnerusskoe zodchestvo [Saint Sophia of Lyiv and architecture of Ancient Rus]. In *Sofiya Kyivskaya. Materialyi issledovaniy* (pp. 13–19). Kyiv: Budivelnik [in Russian].
- Aseev, Yu., Totska I., & Shtender, G. (1980). Issledovanie galerey Kyivskogo Sofiyskogo sobora [The study of the galleries of Kyiv's Saint Sophia cathedral]. *Stroitelstvo i arhitektura*, 4, 25–26 [in Russian].
- Aseev, Yu., Totska, I., & Shtender, G. (1988). Novoe o kompozitsionnom zamyisle Sofiyskogo sobora v Kyive [New findings on the compositional idea pf Saint Sophia cathedral in Kyiv]. In *Drevnerusskoe iskusstvo: Khudozhestvennaya kultura X — pervoy polovinyi XIII vv.* (pp. 13–27). Moscow: Nauka [in Russian].
- Aynalov, D. & Redin E. (1889). *Kievo-Sofiyskiy sobor. Issledovanie drevney mozaicheskoy i freskovoy zhivopisi* [Kyiv's Saint Sophia cathedral. The study of ancient mosaics and frescoes paintings]. Saint Petersburg: Tip. Imp. Akad. nauk [in Russian].
- Bobrovskiy, T. & Koziuba, V. (2022). Vidkryttia zalyshkiv rannishe nevidomoi apsydy pershoi polovyny XI stolittia Sofiiskoho soboru v Kyievi [The discovery of the remnants of the previously unknown apsis from the first half of the 10th century in the Saint Sophia cathedral in Kyiv]. In *Fortetsia. Zbirnyk zapovidnyka Tustan* (pp. 89–103). Lviv: Prostir-M [in Ukrainian].
- Dorofienko, I. & Otchenashko, V. (2006). Nove v doslidzhenni Sofiiskoho soboru v Kyievi [New findings in the research of Kyiv's Saint Sophia cathedral]. *Studii mystetstvoznavchi*, 1(13), 17–19 [in Ukrainian].
- Karger, M. (1961). *Drevniy Kyiv: Ocherki po istorii materialnoy kulturyi drevnerusskogo goroda* [Ancient Kyiv: The outline of the history of the material culture of the city], vol. 2. Moscow; Leningrad: AN SSSR [in Russian].

- Komech, A. (1987). *Drevnerusskoe zodchestvo kontsa X — nachala XII v.: Vizantiyskoe nasledie i stanovlenie samostoyatel'noy traditsii* [The architecture of the Ancient Rus of the late 10th to the early 12th centuries: A Vyzantian heritage and development of original tradition]. Moscow: Nauka [in Russian].
- Koreniuk, Yu. (2019). Malovidomi aspekty restavratsii mozaik i fresok Sofii Kyivskoi seredyny mynuloho stolittia [Little-known aspects of the mosaics' and frescoes' restoration in the Kyiv's Saint Sophia]. In *Ruthenica. Shchorichnyk serednovichnoi istorii ta arkeolohii Skhidnoi Yevropy*, vol. XV (pp. 206–249). Kyiv: (n. p.) [in Ukrainian].
- Koreniuk, Yu., Hutsuliak, R., & Shevchenko, N. (2018). Novi dani do periodyzatsii khudozhnoho oporiadzhennia Sofii Kyivskoi [The new data on the periodization of decorations of Kyiv's Saint Sophia]. In *Ruthenica. Shchorichnyk serednovichnoi istorii ta arkeolohii Skhidnoi Yevropy*, vol. XIV (pp. 48–103). Kyiv: (n. p.) [in Ukrainian].
- Kresalniy M. (1972). Novyye issledovaniya severo-zapadnoy bashni Sofii Kyivskoy [The new studies of the north-west tower of Saint Sophia]. In *Drevnerusskoe iskusstvo: Hudozhestvennaya kultura domongolskoy Rusi* (pp. 65–79). Moscow: Nauka [in Russian].
- Kresalniy, M. & Aseev, Yu. (1955). Novi doslidzhennia Sofiiskoho soboru [New studies of the Saint's Sophia cathedral]. *Arkhytektura i budivnytstvo*, 1, 28–29 [in Ukrainian].
- Kresalniy, M. (1960). *Sofiiskyy zapovidnyk u Kyievi* [Saint Sophia cathedral in Kyiv]. Kyiv: Derzhbudvydav [in Ukrainian].
- Lashkarev, P. (1878). Kyivskaya arhitektura X — XII veka [The architecture of Kyiv in 10th–12th centuries]. In *Trudy III Arheologicheskogo sezda v Rossii, byivshego v Kyive v avguste 1874 g.*, vol. I (pp. 267–268). Kyiv: (n. p.) [in Russian].
- Lashkarev, P. (1898). *Tserkovno-arheologicheskie ocherki issledovaniya i referaty* [Outlines, studies, and summaries on the church architecture]. Kyiv: Tip. I. I. Chokolova [in Russian].
- Lazarev, V. (1960). *Mozaiky Sofyy Kyevskoi* [The mosaics of Kyiv's Saint Sophia]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- Lazarev, V. (1973). *Drevnerusskie mozaiki i freski* [The mosaics and frescoes of Ancient Rus]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- Lazarev, V. (1978). *Vizantiyskoe i drevnerusskoe iskusstvo. Stati i materialy* [The art of Vyzantium and Ancient Rus. Articles and materials]. Moscow: Nauka [in Russian].
- Lazarev, V. (1986). *Istoriya vizantiyskoy zhivopisi: v 2 t.* [The history of the Vyzantine painting: in 2 vols.], 2nd ed. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- Lebedintsev, P. (1878). O sv. Sofii Kyivskoy [On Kyiv's Saint Sophia]. In *Trudy III Arheologicheskogo sezda v Rossii, byivshego v Kyive v avguste 1874 g.*, vol. 1, (pp. 67–68). Kyiv: (n. p.) [in Russian].
- Levitskaya, V. (1959). O nekotorykh voprosakh nabora mozaik Sofii Kyivskoy [On some problems regarding the setting of the mosaics in the Kyiv's Saint Sophia]. *Vizantiyskiy vremennik*, 15, 170–183 [in Russian].
- Lidov, A. (1999). Obrazy Hrista v hramovoi dekoratsii i vizantiiskaya hristologiya posle shizmy 1054 g. [The images of Christ in the church decorations and Vyzantian chirstology after the 1054 schism]. In *Drevnerusskoe iskusstvo: Vizantiya i Drevnyaya Rus: K 100-letiyu Andreyi Nikolaevicha Grabara 1896–1999* (pp. 155–177). Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin [in Russian].
- Logvyn, G. (1974). Novyye nablyudeniya v Sofii Kyivskoy [New observations in the Saint Sophia]. In *Kultura srednevekovoy Rusi* (pp. 154–160). Leningrad: Nauka [in Russian].
- Logvyn, G. (1978). Novyye issledovaniya drevnerusskoy arhitektury [The new studies of the architecture of Ancient Rus]. *Stroitelstvo i arhitektura*, 9, 31–39 [in Russian].
- Lohvyn, G. (1971). *Sofia Kyivska* [Kyiv's Saint Sophia]. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
- Materialy kruhloho stolu "Zasnuvannia Sofiiskoho soboru v Kyievi: problema novykh datuvan"* (7 kvitnia 2010 r., m. Kyiv) (2010). [The materials of the round table "The founding of the Saint Sophia cathedral in Kyiv: The problems of new datings"]. Kyiv: (n. p.) [in Ukrainian].
- Morhilevskiy, V. (1926). Kyivska Sofia v svitli novykh sposterezhen [Kyiv's Saint Sophia in the light of new observations]. In *Kyiv ta yoho okolytsi v istorii i pamiatkakh* (pp. 81–108). Kyiv: Derzh. v-vo Ukrainy [in Ukrainian].
- Nikitenko, N. (1999). *Rus i Vizantiya v monumentalnom komplekse Sofii Kyivskoy: Istoricheskaya problematika* [Rus and Vyzantium in the monumental complex of Saint Sophia in Kyiv: Historical problems]. Kyiv: (n. p.) [in Russian].
- Okunev, N. (1915). Kreschalnya Sofiiskoho sobora v Kyive [Baptistry in the Kyiv's Saint Sophia cathedral]. *Zapiski russkoy i slavyanskoy*

- arheologii Russkogo arheologicheskogo o-va*, X, 113–137 [in Russian].
- P.P.L. [Lebedintsev P.] (1882). *Opisanie Kyivo-Sofiyskogo sobora* [The description of the Saint Sophia cathedral in Kyiv]. Kyiv: Tip. E. T. Kerer [in Russian].
- Strilenko, Yu. (1975). Analiz zrazkiv freskovykh ta budivelnykh rozchyniv Sofii Kyivskoi [The analysis of the samples of the frescoes' solutions and mortars in Saint Sophia in Kyiv]. In *Starodavnii Kyiv* (pp. 195–201). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
- Tolstoy, I. & Kondakov, N. (1891). *Russkie drevnosti v pamyatnikah iskusstva*, vol. 4. *Khristianskie drevnosti v pamyatnikah Kryima, Kavkaza i Kieva* [The Russian antiquities in the art monuments. Vol. 4. Christian antiquities in the sites of Crimea, Caucasus, and Kyiv]. Saint Petersburg: Tip. Ministerstva putey soobsheniya [in Russian].
- Totska I. (1975). Pro chas vynyknennia halerei Sofii Kyivskoi [On the time of construction of the galleries in Kyiv's Saint Sophia]. In *Starodavnii Kyiv* (pp. 182–194). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
- Totska I. (1996). Issledovanie stroitel'nogo proizvodstva Kyivskoi Sofii [The study of the construction industry of the Kyiv's Saint Sophia]. In *Problemy izucheniya drevnerusskogo zodchestva* [pp. 28–29]. Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin [in Russian].

Koreniuk Yu.

Kyiv's Saint Sophia Cathedral: An Outline of the Research History

Abstract. The paper focuses on the history of the research of Sophia of Kyiv from its first measurements made at the beginning of the 19th century to the present day. Listed are the research problems that emerged at each stage of research, whether solved, unresolved, or polemic. The reconstruction models of Sofia, proposed at different time periods, reflect the ideas of the the original appearance of the temple are reviewed and compared. The results of the research of the Saint Sophia, which changed the traditional conceptions about the order of execution of its mosaics and fresco decorations are analyzed, as well as the publications on the excavations that revealed the previously unknown parts of the cathedral.

Keywords: Saint Sophia of Kyiv, cathedral, foundation walls, overlaps, brickwork, mosaics, frescoes.

Стаття надійшла до редакції 02.07.2023